"EBEDİ KENT, PRENSLER KENTİ" NIKOMEDEIA

FÜSUN TÜLEK*

NICOMEDEIA, ETERNAL CITY, THE CITY OF PRINCES

Abstract

Nicomedeia, rebuilt with monumental structures as the capital of the Tetrarchy of the Roman Empire by Diocletian, was also called the "eternal city". Nicomedeia is geographically situated on the junction of routes leading to inland of Anatolia. The city retained its importance as the gate of the capital to East, to Anatolia when successive emperor made Constantinople the capital of the Empire. The city kept imperial institutions such as mint, arsenal, the Nicomedeia School and the imperial palace in use. Young princes grew up at the palace and were educated at its famous school. Hence, it was also called "the city of Princes". While, the city had a sight of Hanging Gardens of Babel with its terrace houses having gardens full of flowers, in medieval period it was a city enclosed with walls as well as encircled with outer fortifications.

In Medieval period Nicomedeia was the seat of the head office of kommerkiarios which controlled harbors and import and export of the Empire. Keeping its close ties with imperial palace with the City, Nicomedeia experienced direct effects of the conflicts in the imperial administration thus was the place to set plots to be staged in the capital. Nicomedeia was attacked by Seljuks in 1078. In 1337 Orhan Gazi took the city.

Key Words: Tetrarchy, Diocletian, Eternal City, City of Princes, Constantine, School of Nicomedeia, mint, Arsenal, Terrace Houses, Kommerkiarios, Palace of Nicomedeia, Crusades, Seljuk, Orhan Gazi.

Özet

Roma İmparatorluğu tetrarkhia yönetiminde İmparator Diocletianus tarafından başkent yapılan Nikomedeia anıtsal yapıları ve ihtişamı ile "ebedi kent" olarak anılır. Nikomedeia coğrafi konumu gereği Anadolu ile başkent arasında kavşak yolların başını tutmuş bir kenttir. Konstantinopolis, imparatorluğun yeni başkenti olduğunda ise başkentin Anadolu'ya açılan kapısı olarak önemini korur. Darphane, silahhane gibi imparatorluk yönetimi için önemli kurumların yanı sıra Nikomedeia Okulu eğitimi sürdürür ve saray kullanılmaya devam eder. Prensler, ünlü okulda eğitim alır ve Nikomedeia sarayında büyürler, bu nedenle kent, 'Prensler Kenti' olarak da anılır. 4. yüzyılın ikinci yarısında bahçelerinde çiçekler açan teraslar üstünde yamaç evlerinin Babil'in Asma Bahçeleri'ni andırmasıyla övülen kent, Ortaçağ'da, çoğu Anadolu kenti gibi dış ve iç surlarla çevrili bir kale-kent görünümündedir.

Ortaçağ'da Nikomedeia, imparatorluk limanlarının yasal işlerine bakmakla yükümlü ve ithalat ve ihracatı kontrol eden imparatorluk kommerkiarios ofisinin ana yönetim yeriydi. Kent, başkentin çok yakınında ve de saray ile organik bağlantısı nedeniyle imparatorluk içi çelişkiler, saray entrikaları Nikomedeia sarayına yansımakta, başkentten uzakta tezgahlanan komploların sahnesi durumundadır. Selçuklular 1078'lerde kente saldırır ve 1337'de Orhan Gazi kenti ele geçirir.

Anahtar Kelimeler: Tetrarkhia, Diocletianus, "Ebedi Kent", "Prensler Kenti", Constantinus, Nikomedeia Okulu, Darphane, Silahhane, Kommerkiarios, Nikomedeia Sarayı, Haçlılar, Selçuklu, Orhan Gazi.

* *Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.*

Giriş

Astakos Körfezi'nin güvenli kıyısında kurulu, zengin bir hinterlanda antik Nikomedeia kenti, Bithynia bölgesinin başkenti olmakla beraber gerek Hellenistik Dönem'de gerek Roma İmparatorluk döneminde Kuzey Marmara'da bulunan kentler arasında en önemlisidir. İmparator Augustus'un sağladığı *pax Romana* (huzur ve barış ortamı)'nın sona ermeye başladığı zamanlarda, M.S. 3. yüzyılın ilk yıllarında, Nikomedeia kent meclisi Septimius Severus'un Pescennius Nigger'e karşı iktidar savaşında, kazanacak tarafı tutmakla siyasi ileri görüşlülük göstermiş ve Geç Antik Dönem'de imparatorluğun güvenli ve müreffeh bir kenti olmayı sürdürmüştür. Nikomedeia kentinin parlayan yıldızı onu Hellenistik Dönem'in Bithynia Bölgesi başkentinden tüm imparatorluğun başkenti olmaya taşımıştır. M.S. 284'te imparatorluğun *tetrarkhia* (dörtlü yönetim)'inin başkenti olmuş, yeni baştan imar ve ihya edilen kent, bu dönemde "Ebedi Kent" olarak anılmıştır. Bizans İmparatorluğu yönetimi yeni kurulan başkent Konstantinopolis'e taşınmasıyla Nikomedeia siyasette başrol oynama ayrıcalığını yitirmiştir. Öte yandan başkentin Anadolu'ya açılan kapısı olması ve Anadolu'dan başkente gelen yolların kavşak noktasında bulunmasıyla stratejik önemini koruyan Nikomedeia, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki en vazgeçilmez kenti olmuştur. Bizans saray halkı içinde kentte bulunan imparatorluk sarayının kullanımının devam etmesi Nikomedeia'yı vazgeçilmez kılmaktadır. Bizans hanedanlarının prensleri Nikomedeia sarayında eğitilmiş ve bazıları imparatorluğa yükselmiştir. Bu nedenle Nikomedeia Bizans İmparatorluğu'nun "Prensler Kenti"dir. Nikomedeia kenti Bizans İmparatorluğu ve başkent Konstantinopolis için hem manevi hem de stratejik açıdan o kadar önemlidir ki, tüm Ortaçağ boyunca başkent tarafından gözetilen kent olmuş, korunmuş ve savunulmuştur. Nikomedeia, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarında Türkler'in eline geçen son kentidir.

1. *Tetrarkhia*, Diocletianus ve Başkenti Nikomedeia

Nikomedeia kentinin Bizans Dönemi öyküsü bu dönemi hazırlayan Geç Antik Dönem ile bir bütünlük içindedir.[1] İmparatorluğun birlik ve huzurunu sağlama çabaları bütün Geç Antik Dönem'e damgasını vurmuştur. İmparator Augustus ile başlayan Roma İmparatorluğu'nun *principatus* yönetimi uzun bir süreç sonucunda *dominatus* yönetimine dönüşür; artık imparator bir *princeps*, eşitler arasında birinci değil, bir *dominus*, tek yöneticidir. İmparatorluk yönetiminde tebaları Romalılaştırarak birlik kurma çabaları İmparator Traianus zamanında başlar ve zamanla tüm eyaletler İtalya düzeyinde aynı hukuksal düzenlemeye sahip olurlar. Romalılaştırma çabalarının sonucu M.S. 212'de İmparator Caracalla'nın çıkardığı yasa, *Constitutio Antoniniana* ile de eyaletlerdeki teba Roma vatandaşı olma hakkı kazanır.[2] İmparatorluk iç dinamiklerinin sürekli bir gelişim içinde olması yeni gereksinim ve sorunlara yenilikçi çözümler getirmeyi de gerektirir. M.S. 3. yüzyılın son çeyreğinde toplumsal değişimlerin doruğa yükseldiği bir dönemde mutlak egemen imparatorun yönetimi altında toplumları eşitleme, tektipleştirmeye yönelik uygulamalar ile merkeziyetçilik anlayışına dayalı yeni bir yönetim yapılanması oluşturulur: dörtlü yönetim *tetrarkhia*.

Bu yeni yönetim anlayışının kurucusu Diocletianus Dalmaçyalı yoksul bir aileden gelen ve seçkin bir askerdir; imparator olmadan önce adı Diocles olan bu asker, önce İmparator Carus'un muhafız alayında görev yapar sonra M.S. 283'te *consul* olarak atanır. Kısa süre sonra imparator bir *praefectus praetorio* olan Aper tarafından öldürüldüğünde Diocles katili yakalar ve cezasını verir. Nikomedeia yakınlarında konuşlanmış olan imparatora sadık ordu, Diocles'i imparator ilan

eder.[3] Taç giyme töreni, 20 Kasım 284'te Nikomedeia'nın 5 km dışında bir tepede yapılır. Diocles, Diocletianus adını alır ve imparatorluğun yeni yönetim yeri olarak Roma'yı değil Nikomedeia'yı seçer. Kent yeni baştan bir imparatorluk başkenti olarak imar edilir ve M.S. 286 yılından sonra Nikomedeia İmparator Diocletianus'un sürekli ikametgâhı olur. Darphane, üstünde tanrının imparatoru koruduğunu belirten *Iupiter conservator augusti* yazılı paralar basar.[4]

İmparator Diocletianus, M.S. 285 yılında imparatorluk yönetimini paylaşmak üzere ciddi askerî başarıları olan Sirmiumlu Marcus Aurelius Valerius Maximianus'u yönetime davet eder ve 286'da Maximianus, *augustus* ünvanını alır. Böylelikle, iki *augustus*'lu bir ikili yönetim *diarkhia* başlar.[5] Maximianus Batı'nın sorunları ile ilgilenmek üzere Trier (Mainz am Rhein)'de üslenirken Diocletianus Nikomedeia ve Sirmium'da üslenir ve Persler üzerine yürüyerek Doğu'nun sorunları ile ilgilenir. İkili dört-beş yıl boyunca ancak birkaç kez görüşebilirler.

1 Mart 293'te ise iki *augustus*'a yardımcı iki *caesar* eklenir; ikili yönetim geliştirilerek dörtlü bir yönetime, *tetrarkhia* yönetimine geçilir.[6] Flavius Valerius Constantius Batı'da Maximianus'a *caesar* olarak yönetime getirilirken, Gaius Galerius Valerius Maximianus (kısaca Galerius) Doğu'da Diocletianus'a yardımcı olan *caesar*'dır. Bu dörtlü yönetim evliliklerle de pekiştirilir; Constantius eşi Helena'yı boşayıp Maximianus'un üvey kızı Theodora'yı alır, Galerius ise Diocletianus'un kızı Valeria ile evlenir. Maximianus, Trier'i Constantius'a bırakarak Mediolanum (Milano)'u kendine yeni üs seçer, Galerius ise önce Antiocheia'da sonra da Selanik'te konuşlanır.[7]

Hanedanlığa dayanmayan, yalnızca iyi bir askerî donanıma önem veren bu dörtlü yönetimin amacı imparatorluğa huzur, barış ve *pax Romana* günlerindeki gibi refah getirmektir. Bu nedenle her biri üslendiği kentte imar faaliyetlerine girişirler; bunlar arasında Nikomedeia başkent olmakla en büyük payı alır ve Roma kenti kadar ihtişamlı olarak yeniden imar edilir.[8] Son derece başarılı giden dörtlü yönetimde 1 Mayıs 305 yılında Nikomedeia ve Mediolanum'da aynı anda yapılan törenlerle iki augustus, Diocletianus ve Maximianus emekliye ayrılırlar. Bu emekliye ayrılma töreni Nikomedeia kentinin arkasındaki tepelerde Diocletianus'un ordu tarafından imparator ilan edildiği aynı yerde yapılır; Diocletianus üstünde Tanrı Iupiter'in heykelinin olduğu sütun etrafında toplanan generallere hasta olduğunu ve dinlenmeye çekilmesi gerektiğini anlatır.[9] *Caesar*'ları görevi devralıp augustus olurlar ve onlara yeni iki Caesar atanır; Flavius Valerius Severus ve Gaius Galerius Valerius Maximinus. Bu ikinci dörtlü yönetim dönemi kısa ömürlü olur. 25 Temmuz 306'da *Augustus* Constantius York şehrinde ölünce Caesar Severus'un *augustus* ilan edilmesi gerekirken müteveffa imparatorun emrindeki ordu yanında bulunan oğlu Constantinus'u imparator olarak ilan eder.

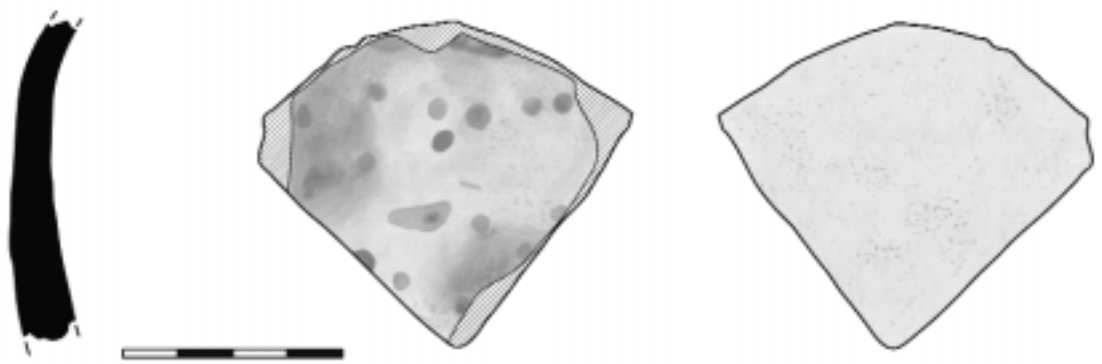
28 Ekim 306'da Maximianus'un oğlu olan Maxentius da kendini imparator ilan eder. Karışıklığı çözmeye çalışan Galerius, Maxentius üstüne Severus'u gönderir, zorda kalan Maxentius emekliye ayrılmış babası Maximianus'u göreve çağırır. Severus başarısız olup esir düştükten sonra ölünce, 307 yılı yazında Galerius isyanı bastırmak üzere Roma'da bulunan Maxentius'un üstüne yürür. Oysa Maxentius kızı Faustina'yı Trier'de konuşlanmış Constantinus ile evlendirerek Roma'daki konumunu sağlamlaştırmıştır. Galerius, geri adım atar ve Maxentius'u Roma, Sicilya, Korsika, Sardinia ve Kuzey Afrika'da daha güçlenmiş halde bırakarak geri çekilir.[10] İkinci *tetrarkhia* yönetiminde huzur ve barış umudu gittikçe uzaklaşırken 308 yılı sonbaharında Galerius, Diocletianus'un da onayını alarak ölen Severus yerine *augustus* olarak Licinius'u atar. Maximianus 310 yılında intihar ettirilerek, Galerius ise 311 yılında doğal nedenlerle ölür; aynı şekilde 311 veya 312 yılında da Diocleti-

anus hayatını kaybeder. Aynı yıl Constantinus, Maxentius ile Milvia Köprüsü'nde savaşır. Savaş öncesi gece gördüğü rüyayı yorumlayan Constantinus, askerlerin kalkanlarına haç işareti koydurtur ve haç işaretli bir sancak altında savaşır.[11] Constantinus, 28 Ekim 312'de Milvian Köprüsü Savaşı'nda Maxentius'u yener. *Tetrarkhia*'nın yöneticilerinden geriye kayınbiraderi Licinius ile Constantinus kalmıştır.[12]

a. *Tetrarkhia Reformları:*

Diocletianus, imparatorluk topraklarında yönetimin tüm mekanizmalarını, idari yapılanma, ordu ve mali işleri imparatorluğun tüm topraklarında geçerli olan tek tip bir merkezi sisteme oturtmuştur. Vergi ve ürün toplanmasını yeniden düzenler; var olan eyaletleri küçük birimlere bölerek sayılarını neredeyse elliden yüze çıkarır. Eyalet yöneticilerini sorumlulukları ve de güçleri azalırken eyaletler 12 *dioecesis* altında gruplanır. *Dioecesis*'ler Erken İmparatorluk döneminde eyaletin küçük bir birimi iken Diocletianus'un bu düzenlemesiyle bir *dioecesis* eyaletten daha geniş bir alanın yönetim birimi olur.[13] Orduyu da düzenleyen Diocletianus dört büyük ordunun dışındaki askerlerden sorumlu olmak üzere yeni yönetim kadrosu, *duces* oluşturur. Mali işlerin yönetiminde görevlilerinin sayısını arttırarak imparatorluk mallarının yönetimi ve gelir giderin denetlenmesini bir sistem altına alır. Yeni darphaneler açmakla kalmayıp darphanelerin özerk yapılanmasını kaldırıp onları devlet tekeline alır ve para sistemini de yeniden düzenler; böylelikle nakit olarak toplanan vergiler askerin ve bürokratların maaşlarını ödemede kullanılmıştır. Diocletianus'un Nikomedeia'da kurduğu silahhane kalkan, okyay v.b. gibi silahlar ve ağır süvari birliklerinin (*clibanariae*) gereksinimlerini karşılıyordu. Kentin yöneticisinin (*praefectus praetorio*) sorumluluğu altındaydı. Bu fabrikada çalışanlar asker işçilerdi ve her fabrika bir askeri alay ile korunmaktaydı.[14]

Diocletianus'un yönlendirmesi ile Hadrianus'tan o güne değin olan imparatorluk yazıları M.S. 292'de *Codex Gregorianus* başlığı altında derlenir. M.S. 293'te derlenen *Iuris Epitomae* ve *Sententiae Pauli* yöneticilere nasıl yöneteceklerini ve kriminal davalara nasıl bakacaklarını öğreten birer el kitabı olarak derlenir. Diocletianus, imparatorluğu barbarlar tarafından işgal edilmekten kurtarmış, barış ve huzur getirmişti ama ekonomide işler kötü gitmeye, fiyatlar yükselmeye başlamıştı. Ekonomi öyle bozulur ki, artık askerler yükselen fiyatlar karşısında temel ihtiyaçlarını göremez olurlar. Bunun üzerine Diocletianus, M.S. 301 yılında tüm Roma İmparatorluğu'nda yürürlüğe girecek olan ilk Fiyat Narhı Fermanı'nı duyurur.[15] Bu narhın Latince yazıtı Aphrodisias antik kenti *agorası*'nda bulunmuştur.[16] Ferman limanlardan yüklenecek kargoların bile rayicini belirlemektedir; örneğin Nikomedeia li-

1

manından *castrensis modius* başına ücret 18 *denarius*'tur. Bu fermanda ilköğretim öğretmenlerinin ücreti belirgin şekilde düşüktür.[17]

Sosyal yaşamda ise tetrarkhia yönetimi yükselmekte olan Hıristiyanlığa sert tepki verir ve 23 Şubat 303 sabahı Nikomedeia valisi kentin kilisesine gelerek kilisenin yakılmasını ve temeline kadar yıkılmasını emreder.[18] Evlerdeki İncil'ler dahi toplanır ve bu tarihte ilk Kovuşturma/*Persecutio* Fermanı duyurulur.

b. *Diocletianus Zamanında Nikomedeia Kenti*

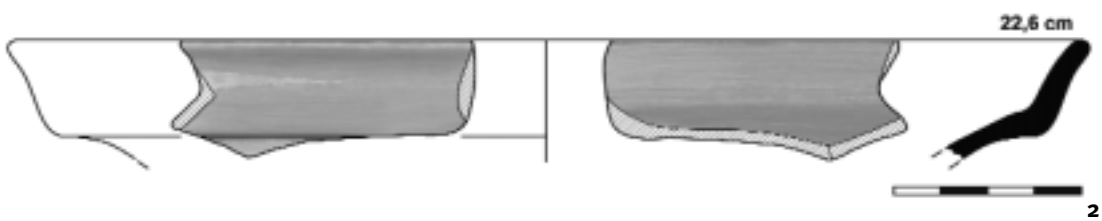
Roma İmparatorluğu'nun ele geçirdiği Doğu Akdeniz havzasındaki topraklarda yüzyıllar boyunca geleneği oturmuş başlıca kentlerde konuşlanmış okullar vardı İskenderiye Okulu, Platon'un da öğretmenlik yaptığı Atina Okulu gibi. Bu okullar zamanımız üniversitelerine benzer işlev gören bilim-eğitim yuvaları olup saçtıkları ışık ve aydınlanma, imparatorluğun dört bir köşesine yayılırdı. Bu okullarda dil bilgisi, retorik, diyalektik, aritmetik, geometri, müzik, astronomi, ve felsefe öğretilirdi.[19] Nikomedeia Okulu da böyle bir okuldu, yazar ve düşünürlerin çekim merkeziydi. İşte bu nedenle, Lactantius, Libanius gibi dönemin retorik uzmanları ve düşünürleri yaşamlarının bir bölümünü Nikomedeia'da geçirdiler. Aristaenetus ve Basileios gibi öğretmenler bu okulda görev yaptılar.[20] Nikomedeia'ya imparatora Latince retorik öğretmesi için davet edilen Lactantius daha sonra gelişen dinî inancı nedeniyle katliamlar konusunda Diocletianus'u en sert eleştiren kişi olur. Nikomedeia'da Hıristiyan olan Sofist Lactantius Hıristiyanlar'ın öldürülmeye başlanmasıyla 303 yılında Nikomedeia'dan ayrılır ve 313 yılında kente geri döner. Döndüğünde eleştirel gözle Nikomedeia'daki yönetimi ve ölümleri anlattığı *Katliamcıların Ölümü Üzerine* (*De Mortibus Persecutorum*) kitabını yazar.[21]

Tetrarkhia kentleri arasında Diocletianus'un en sevdiği ve bir başkent olma vasfıyla da en özenle yeni baştan imar edilen kent Nikomedeia'dır. Diocletianus kente saraylar, hipodrom, darphane, silahhane kent duvarları ve köprüler yapar.[22] İmparator Marcus Aurelius'un yaptırdığı Büyük Antoninius Hamamları'nı onarır. Kent bu dönemde öyle güzeldir ki, teraslar halinde tepelere oturmuş merdivenlerle çıkılan, bahçeleri çiçeklerle süslü evler, adeta Babil'in Asma Bahçeleri'dir. Nikomedeialı Eusebius kentini o kadar çok sevmekte ve güzel bulmaktadır ki, onun için "Ebedi Kent" ifadesini kullanır. [23]

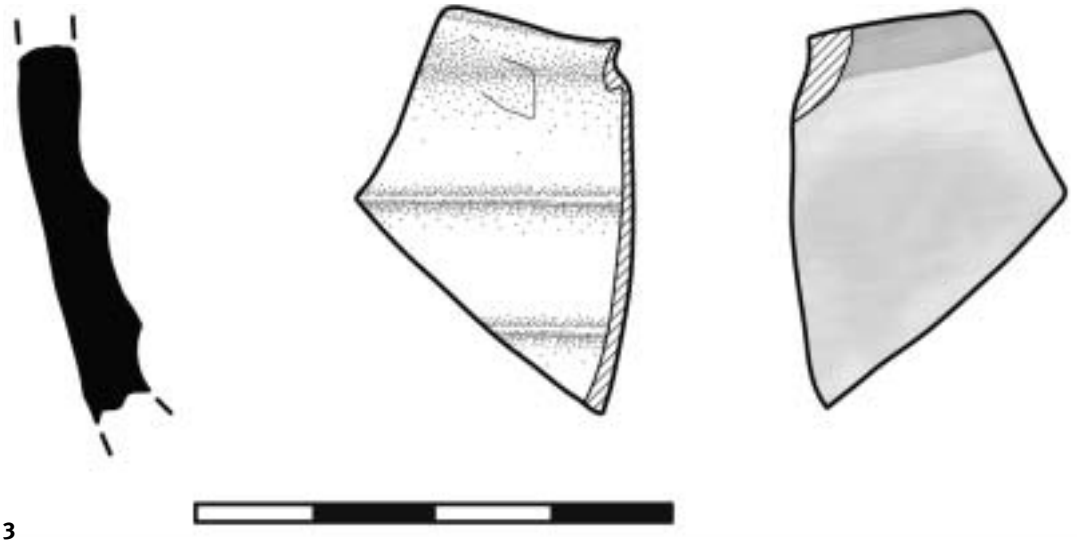
2. Constantinus Dönemi

M.S. 313'ten sonra Tetrarkhia yönetimi gelişiminin ilk başladığı aşamadaki yönetim biçimine döner; Constantinus ve Licinius kısa bir süre imparatorluğu ikili yönetim- *diarkhia* ile yönetecektir.

29 Ekim 312'de Constantinus Roma'ya girdiğinde kent halkı tarafından imparator olarak karşılanır; burada Maxentius'un büyük bazilikası Constantinus'a hediye edilir.[24] 313 yılı Ocak ayında Roma'dan ayrılan Constantinus diğer *augustus* Licinius ile buluşmak üzere Kuzey İtalya'ya gider. Tuna (Danuvius) dönemini yöneten Licinius Constantinus ile yönetimindeki Hıristiyanlar'a hoşgörülü davranılması konusunda hem fikir olur. Constantinus, İtalya'dan alelacele ayrılarak Mezopotamya'ya sorunları

2

3

halletmek üzere yola çıkar ve Ağustos ayına kadar da orada kalır. Bu esnada 30 Nisan'da Hadrianopolis (Edirne)'te Maximinus'u yener. Yenilen Maximinus karısı ve çocuklarını almak üzere 2 Mayıs 313'te Nikomedeia'ya saraya gelir ve ailesini alıp Kappadokia'ya kaçar. Ardından Licinius Nikomedeia'ya gelir, zaferini kutlar ve Maximinus'u Anadolu'da takip eder. Kaçan Maximinus Temmuz 313'te Tarsus'ta intihar eder.[25]

Nikomedeia'da Galerius sarayda bulunan aile bireylerini tek tek öldürür; Severus'un ve Galerius'un oğullarını, hala saygı gören imparatorların dul eşlerini de öldürtür. Galerius'un dul eşi, Diocletianus'un kızı Valeria'nın bile ölüm emrini verirse de Valeria kaçmayı başarır. Nikomedeia'da bir aydan fazla kalmış olan Licinius sonbaharda Antiokheia (Antakya)'ya geçer, zaferini orada kutlamaya ve önceki yöneticilerin altında çalışanları öldürmeye devam eder.[26] Pers sınırı ve Kappadokia'da işleri yoluna koyan Licinius 315 yılı sona ermeden Hellespontos (Çanakkale Boğazı) üstünden Tuna dönemine döner ve Gotlar'a karşı zafer kazanır. Bu esnada Constantinus Trier'dedir. M.S. 313 yılı yaz sonunda Trier'de Constantinus'un yaptığı konuşmada pagan tanrıların ismi geçmese de tümüyle pagan bakış açılı bir konuşma yapar.[27]

Diarkhia düzeni sağlamış, Kuzey İtalya ve Tuna boyunda yerleşmiş ve hatta Licinius'un Constantinus'un kızkardeşi Constantia ile 313 yılında yaptığı evlilikten 315 baharında bir oğlu olmuştur.[28] Bir yıl sonra ise Constantinus ikinci oğlunu kucağına alır. 8 Ekim 316'da Constantinus yirmi bin askeri ile Verona'dan ayrılıp Sirmium yolu üstünde Licinius'a saldırır. Kırkbeş bin askerinden yirmi bin piayedeyi kaybeden Licinius süvarileri ile birlikte karanlıkta Sirmium'a çekilir ve ailesini alarak Hadrianapolis'e geçer. Onu takip eden Constantinus Philippoupolis'te konuşlanır. Elçileri reddeden Constantinus Hadrianapolis'e saldırır; bir kez daha Licinius gece karanlığında kaçmayı başarır. Nikomedeia'yı kendine üs edinen Licinius 7 yıl boyunca imparatorluğun doğu kısmını Nikomedeia'dan yönetecektir.[29]

Licinius, 7 yıl Nikomedeia'da bulunduğu sürede aktif olarak imparatorluğu yönetmiş, yayımladığı, yönetimi ve yargıyı ilgilendiren iki fermanın, 5. yüzyılda *Codex Theodosianus*'ta derlendiğinde hâlâ yürürlükte olduğu görülmüştür.[30] İlk yaptığı işlerden biri saraydan Hıristiyanlar'ı çıkarmak olmuşsa da onlara kötü davranmadığı bilinmektedir; hatta aralarından aslan bakıcısı olan biri, Arsacius, Nikomedeia'yı terk etmeyerek

kentin sur kulelerinden birinde yaşamaya devam etmiştir.[31] Piskopos Nikomedeialı Eusebius da saraydaki önemli pozisyonunu korur, aynı şekilde yeğenleri Iulianus da saraydadır. 25 Aralık 323'te Constantinus Hıristiyanlar'a kötü davranılmamasına dair bir ferman yayımlar. Öte yandan Licinius Amaseia (Amasya) piskoposu gibi Karadeniz Bölgesi piskoposlarını öldürtmeye devam eder.[32] Böylelikle, yaratılmış haklı bir gerekçe ile Constantinus, Licinius ile savaşır.[33] Nihayet 324 yılı Haziran ayında Hadrianopolis'te, Meriç (Herbos) Nehri'nin iki yakasında iki ordu karşı karşıya gelir. Constantinus'un gece baskınından kurtulan Licinius Khrysopolis (Üsküdar)'a kaçar 18 Eylül 324'te Khalkedon (Kadıköy), dışında yer alan savaşta Constantinus bir kez daha yener. Licinius'un Nikomedeia'ya kaçması üzerine tüm saray halkı, Licinius'un eşi olan, Constantinus'un kız kardeşi ve piskopos Nikomedeialı Eusebius savaştan bir gün sonra karargaha gelip Constantinus'tan aman dilenirler. Constantinus öldürmeyeceği sözü vermesi üzerine Licinius karargaha gelir ve silah bırakır. Licinius ve ailesi Thessalonike (Selanik)'ye gönderildiklerinde Constantinus da Nikomedeia kentine muzaffer ve tek imparator olarak girer. 305 yılında ayrıldığı başkente 19 yıl sonra imparator olarak dönmüştür.[34]

Constantinus imparatorluğun batısının yönetimine atanmış *tetrarkhia*'nin ilk *caesar*'ı Flavius Constantius'un oğludur ve babasının askerlik görevi nedeniyle Tuna Nehri kenarında bir askeri garnizonda, Naissus (Niş)'ta 270 yılında doğar. Bir *caesar* oğlu olmak sıfatıyla yirmi-yirmi bir yaşlarında Diocletianus'un sarayına girer ve Nikomedeia'da yaşamaya başlar.[35] Constantinus, Diocletianus'un gidişi ile Nikomedeia'dan ayrılır ve 305 yılında Britanya'ya geçmek üzere olan babası *augustus* Constantius'un yanına gider. 306'da babasının ölümüyle Trier'e *augustus* olarak geçen Constantinus imparator olduğunda, otuz dört-otuz beş yaşlarındadır.[36]

a. Ebedi Kent Nikomedeia

Tetrarkhia zamanında oluşturulmuş olan birden fazla başkent uygulamasına 324'te Konstantinopolis'in başkent ilan edilmesiyle son verilir. 40 yıl sonra Nikomedeia, imparatorluk saray kenti olma unvanını yeni kurulan kente kaptıracaktır. Constantinus'un adını verdiği yeni kent 8 Kasım 324'te kutsanarak imparatorluğun başkenti olur. Öte yandan Constantinus'un başkenti Nikomedeia'dan başka yere taşıması tartışma konusudur. Yarımyüzyıla yakın bir zamandır imparatorluk başkenti olan Nikomedeia bir başkent için tercih edilecek çok önemli özelliklere sahiptir. Her şeyden önce, zaten bir başkent olarak imar edilmiş ve ihtişamlı yapılarla donatılmıştır, çok iyi ve elverişli bir limana sahiptir, arkasında çok bereketli toprakları bulunmaktadır ve üstelik de Tuna'ya giden karayolu üstündedir.[37] Bir görüşe göre Konstantinopolis'in kurulup başkent yapılması Nikomedeia'nın geleceğini sonsuza değin mühürlemiştir.[38]

Constantinus imparator olarak yeni başkentine yerleştikten sonra Nikomedeia, Antiokheia ve Aleksandreia gibi kentleri onurlandıran ziyaretler yapmış ve anısına *Adventus* (*Geliş*) sikkeleri bastırmıştır.[39] M.S. 330'da İmparator Constantinus Nikomedeia'nın akropolis'inde üç tapınak yapılmasını emreder: Helios Tapınağı, Ay Tanrıçası Artemis Tapınağı ve Aphrodite Tapınağı.[40] İmparator Constantinus aynı zamanda Nikomedeia yakınlarındaki Souga kentini imar eder ve annesinin adına "Hellenoupontos" olarak yeniden isimlendirir.

Bu dönemde Diocletianus'un açtığı darphanelerin birkaçının kapatılmış olmasına karşılık Nikomedeia darphanesi işlemeye devam eder.[41] Aynı şekilde Nikomedeia Okulu da tüm etkinliğini sürdürmektedir. Nikomedeialı Eusebius'un yanı sıra Lactantius da sarayda ve Okul'da öğretmenlik yapmayı sürdürür. Lactantius, Constantinus'un büyük oğlunun öğretmenliğini yaparken, Eusebius Constantinus'un yeğeni Iulianus'un

öğretmenidir. Nikomedeia Okulu'nda M.S. 344- 349 yılları arasında öğretmenlik yapan dönemin bir başka seçkin sofist retorikçisi Libanius'tur. Nikomedeia Okulu çok ünlenir ve çok öğrenci çekmeye başlar. Bu dönemde Konstantinopolis safahat ve şatafat ışığı saçarken Nikomedeia bilim ve aydınlanmanın ışığını saçar. Nikomedeia Okulu'nda eğitim o kadar iyidir ki artık öğrenciler dışarıya Atina Okulu'na daha iyi eğitim için gitmemeye başlar, Nikomedeia kentinde kalıp eğitimlerine devam ederler.[42]

Öte yandan, İmparator Constantinus yeni başkentini imar ederken Nikomedeia'yı da unutmaz ve Diocletianus zamanında yerlebir edilmiş kilise yerine yeni bir kilise yaptırır.[43] İmparator Constantinus'un bu dönemde Antiokheia ve Kudüs'te yaptırdığı kilise plan tiplerine bakarak Nikomedeia Kilisesi'nin de sekizgen şeklinde, merkezi planlı bir yapı olduğu düşünülebilir.[44] Bu kilise M.S. 332'de bir yıldırımla yanınca yeniden inşa edilmiştir.[45] Constantinus'un imparator oluşuyla imparatorluğun başkenti olma unvanını 324'te Konstantinopolis'e kaptıran Nikomedeia, ikincil derece de olsa önemini korur. M.S. 331'de Karamürsel (Hellespont)'da rahatsızlanan İmparator Constantinus'un M.S. 330 yılında Nikomedeia'nın çok yakınında Akhyron denilen yerleşimdeki çiftliğinde altı gün süren hastalığı sonucunda, 60 yaşında ölür.[46] Nikomedeia piskoposu Eusebius hasta yatağında onu vaftiz eder.

3. Constantinus Sonrası Dönem

Diocletianus'un merkeziyetçi bir sistem üzerine oturan askerî, ekonomik ve idari reformlarını İmparator Constantinus'un devam ettirmesi ile Bizans İmparatorluğu'nun yönetim biçiminin temelleri atılmış oldu.[47]

İmparator Constantinus'un kentte ölmesiyle Nikomedeia Roma İmparatorluğu tarihinde önemli olaylara sahne olan kent özelliğini sürdürür. Constantinus'tan sonra imparator olan oğlu Constantius II. döneminde Nikomedeia daha fazla ilgi ve bakım görür. Bu dönemde Nikomedeia kenti idari yapılanmada İmparator Constantius'un eşi Eusebia'nın onuruna isimlendirilen Pietas *dioecesis*'i içinde bulunur. Constantius döneminde kent üniversitesinde M.S. 343- 348 yıllarında öğretmenlik yapmış olan Antiocheialı Libanius, 24 Ağustos 358 depremi haberini aldığında Antiocheia'dadır. Antiocheia Okulu'nda öğrencilerine özlemle Nikomedeia'nın nefes kesen güzelliğini şöyle anlatır:[48]

...Kent ileriye doğru uzanan toprakları ile denizi kucaklardı. Sahilden yükselen kent uzunlamasına boydan boya uzanarak onu ikiye bölen sütunlu bir caddesi bulunurdu. Kamu binaları görkemliydi, aşağılardan kaleye doğru selviler gibi yükselen evleri görkemli ve çekici idi. Derelerle sulanan bahçelerle çevrili evler ard arda teraslar halinde yükselirdi. Nikaia (İznik)'dan ağaçlıklı yoldan kente yaklaşırken görülen manzaraydı bu; toprağı zengin ve verimli hasatı boldu…Tepelerden, kıvrılan yollardan aşıp 150 stadia'lık bir mesafede kente yaklaştığınızda limanda kürek çeken denizciler, ağlarından balıkları ayıklayan balıkçılar yolcuların gözüne çarpardı ilkin. Ama kentin görünümü çok daha büyüleyiciydi. Yolcular birbirine körfezin üstünde parlayan sarayı, bir diğeri tüm kenti süsleyen tiyatroyu gösterirlerdi. Kenti donatan yapıların hangisinin ötekinden daha etkileyici olduğuna karar vermek güçtü…Kentten çıkan yolcuların geriye dönüp bakması bu göz şöleninin bir kez daha tadına varmak istemekten başka bir şey değildi.

Bu depremde Nikomedeia Okulu'nda bulunan, Libanius'un yakın arkadaşı Aristaenetus da ölür. Depremden kısa süre önce de sarayda ve aynı okulda öğretmenlik yapan Nikomedeialı Eusebius da ölmüştür. Sevdiği kent ve arkadaşlarının ard arda ölümü Libanius'un bir gecede saçlarının beyazlamasına neden olur.[49] Antiocheia'da asker olarak görevli olan Ammianus Marcellinus memleketi Roma'ya dönmeden önce, 358 ve 362 yılları arasında son görev yeri olarak Nikomedeia'da bulunur. Marcellinus kente

ilişkin anı ve izlenimlerini daha sonra kaleme almıştır. Kitabında M.S. 358 depreminden ayrıntılı olarak bahseder.[50] Kent depremde öyle yerle bir olur ki, Kilise Toplantısı Eylül 359'da Kilikia'da Seleukeia (Silifke) kentinde yapılır.[51]

M.S. 361 yılı Kasım ayında Constantius'un ölmesiyle Nikomedeia'daki sarayda 337 yılında kraliyet ailesinin katlinden sağ kalan tek hanedanlık üyesi Iulianus imparator olur. Iulianus, İmparator II. Constantius'un kuzeni ve Nikomedeialı piskopos Eusebius'un da uzaktan akrabasıdır. Nikomedeia'daki sarayda papaz Nikomedeialı Eusebius tarafından yetiştirilen Iulianus bu katliamdan sonra ağabeyi Galus ile birlikte Kappadokia'ya gönderilmiştir. Iulianus 348 yılında Nikomedeia'ya geri döner ve burada ünlü Nikomedeia Okulu'nda Libanius'tan dil bilgisi ve retorik dersleri alır.[52] Pergamon (Bergama)'a, Neoplatonist Okul'a eğitim almaya giden Iulianus kilisede lector görevlisi olarak Nikomedeia'ya tekrar döner.

Iulianus, M.S. 361'de imparatorluk tacını giydikten sonra başkente çeki düzen verir ve sonra Antiocheia'ya yol çıkar. Gemi ile yola çıkan Iulianus, Kadıköy ve Libyssa (Dil İskelesi)'dan geçerek Nikomedeia'ya gelir. Vaktiyle tüm imparatorların çok güzel yapılarla donattığı ve bu nedenle *Ebedi Kent* olarak tanımlanan Nikomedya'yı yıkık duvarları kül yığını altında görünce ağlar. İmparator Iulianus'a en çok dokunan da bir zamanlar ihtişam ve refah içinde olan *senatus* ve kent halkının perişan bir vaziyette onu karşılamaya gelişi olur. Üstelik bazılarını tanır, uzak akrabalarıdır. Hemen cömertce kentin ayağa kaldırılmasını, yaraların sarılmasını emreder ve Nikaia'ya yola çıkar.[53] Ne var ki, 2 Aralık 363'te Nikomedeia ve Nikaia tekrar depremle sarsılacak, yıkılacaktır.[54]

Iulianus'un yaşamından kesitlerde Nikomedeia'nın İmparator Constantinus ve sonrası dönemlerde kraliyet fertlerinin yaşamlarını sürdürdüğü, genç prenslerin ünlü okulunda eğitim aldığı kent olarak önemini sürdürdüğü görülmektedir. İmparator Iulianus'un ölümünden sonra Iovianus ve Valentinianus arasındaki taht kavgalarından birine Nikomedeia da sahne olur. Bithynia'da imparator seçilmiş olmakla Valentinianus, Nikomedeia'ya gelir ve kardeşi Valens'i imparatorluk ahırlarının başına görevlendirir.[55] M.S. 395'ten sonra Konstantinopolis imparatorların sürekli konutu olduğunda bile Nikomedeia'daki saray terk edilmemiş, tatillerde, festivallerde dinlenmeye çekilinen yer olmuştur.[56]

İmparator Theodosius zamanında kent beşinci büyük deprem felaketi ile karşılaşır ve binalarının çoğu, hamamlar, liman, sütunlu caddeler, arenalar ve kiliseler onarılarak ayağa kaldırılır.[57] Nikomedeia'nın Nikaia ile M.S. 3. yüzyıldan beri süren rekabeti Erken Hıristiyanlık döneminde kilisenin güçlenmesi ile yeni bir ivme kazanmış, kilise içi hiyerarşide hangisinin nerede olduğu konusu geleneksel kavgayı kızıştırmıştır. M.S. 451 yılında toplanan Khalkedon (Kadıköy) Konsili bu sorunu 2 başpiskoposu eşit kılarak çözer.[58]

4. Iustinianus Dönemi

Depremler sonrası çöken kent yaşamını ayağa kaldırmayı ve kentin siyasi önemini korumayı amaçlayan İmparator Iustinianus Nikomedeia ve çevresinde askeri ve sivil mimarinin onarılmasına özen göstermiştir. Tümüyle yıkılmış olan kentin su kemerini onartmış, nerdeyse onarılamayacak kadar yıkılmış olan Antoninus Hamamı'nı yeniden yaptırmıştır.[59]

Ulaşım yolları yıkılan kentin yolları onarılmış, Sangarios (Sakarya) ve Melas (Çark Deresi) nehirleri üstünde iki köprü yaptırmış ve kanalla iki nehir birbirine bağlanmıştır.[60] Bithynia'dan Phrygia'ya giden yolun Sakarya Nehri kenarında olan ve nehir taştıkça çamur balçık içinde yolcuların boğulduğu 1,5 günlük yürüyüş mesafesi kadar uzun-

luktaki kısmı büyük blok taşlarla döşenerek iyileştirilir. Öte yandan, imparator Iustinianus'un yolları yeniden işlevlendirip örgütlerken Nikomedeia'nın batısındaki Dakibyza (Gebze/Darıca)'da bulunan mola verme istasyonunu kaldırarak Konstantinopolis'ten Nikomedeia'ya yapılacak yolculuğun deniz yoluyla yapılmasını yönlendirmiştir.[61] Düzenlenen yolu, dönemin resmi tarihçisi Procopios'un *demosios dromos* (halk yolu) sözcükleriyle ifade etmesinden İmparator Iustinianus'un halkın Nikomedeia'ya ulaşımı deniz yolu ile yapmasını istediği anlaşılmaktadır. Nitekim, başkente mal satmak isteyen Anadolu halkı mallarını kentin işlek limanına getirip oradan gemiyle başkente yollamışlardır.[62] Khalkedon Nikomedeia arası stratejik önemi olan yolun kullanılmazlığına ilişkin antik kaynaklarda bir kayıt olmayıp bu yolu İmparator Iustinianus askeri kullanıma ayırmış olmalıdır. Elbette bu yol istasyonlarının sayısının azalmasıyla civarda oturan halkın kendi ürünlerini istasyonda satma olanağı ortadan kalkmış olmalıdır.[63] İmparator Iustinianus askeri stratejik öneme haiz yolları yeniden düzenlentiğinde Sangarios ve Meles nehirleri üstüne köprü yaptırmakla kalmamış, bu arada iki nehri bir birine bağlayan bir kanal da tasarlamıştır. İmparator Iustinianus'un yol konusunda bu ayrıntılı düzenlemesi sivil ulaşımın Konstantinopolis'ten Nikomedeia'ya deniz yoluyla yapılmasını sağlamak ve stratejik önemi olan karayolunu ise askeri yol olarak korumak istemesinden kaynaklanmış olmalıdır. İmparator Iustinianus kente ve kent üstünden geçen yollara bakım yapmakla kalmamış, dört yüzyıl önce Bithynia Valisi Plinius'un Sapanca Gölü'nü Astakos Körfezi'ne bağlayan kanal projesine de Sangarios ve Melas nehirleri üstünde köprüleri yaparak niyetlenmiş olmalıdır. Ayrıca, Nikomedeia civarındaki yerleşimlerde de mimari iyileştirme ve onarımlar yaptırmıştır; ılıcası olan Pythia kentine bir saray ve halk hamamı ve yakınlarına Baş Melek Mikhael Kilisesi yaptırmak gibi.[64]

M.S. 6. yüzyılda Sykeon'lu Aziz Theodoros Konstantinopolis'ten Kudüs'e uzanan yolculuğunda Nikomedeia'dan geçer. Kent ve çevresinde yoğun yerleşimli, canlı bir günlük yaşam gözlemler ve yönetici sınıfın *scholarii* sıfatını taşıdığını kaydeder, *fabricenses,* imparatorluk silahhanesi, yoksullar evi gibi yöneticilerden ve başlıca yardım kurumlarından bahseder; ayrıca Aziz Theodoros'un anlatımından kent limanının da bu dönemde halen aktif olduğu anlaşılmaktadır.[65] Kentin darphanesi İmparator Anastasius zamanında çıkarılan yeni bakır paraları basan birkaç darphane olma özelliğini İmparator Iustinianus zamanında da sürdürmüştür.[66]

5. Iustinianus Sonrası Dönem

Nikomedeia coğrafik konumu gereği Anadolu ile arasında kavşak yolların başını tutmuş bir konumda olmakla başkentin güvenliği açısından son derece önemli bir kent olma özelliğini korur ve bir askeri karargah halini alır. 7. ve 8. yüzyıllarda imparator Herakleios, İmparator II. Iustinian ve imparator III. Leo Anadolu'da yürütecekleri savaşlar için ordularını Nikomedeia'da üslendirirler.[67]

Nikomedeia kentinin darphaneleri İmparator Diokletian zamanından 7. yüzyıla kadar sikke basma işlevini sürdürür. Suriye'de bulunan bir definede M.S. 590 yılında İmparator Maurikos döneminde Nikomedeia gibi imparatorluk darphanelerinde basılmış sikkeler ve yine Atina'da bulunmuş Dipylon Definesi'nde M.S. 583 ve sonrası, imparator Tiberios ve Maurikios dönemleri Nikomedeia ve Selanik darphaneleri baskılı sikkeler bulunmuştur.[68] M.S. 7. yüzyılda İmparator Herakleios'un Perslere karşı savaşmak üzere sefere çıktığında Nikomedeia'da ordu ile birlikte Paskalya boyunca kalır. Nikomedeia darphanesi, bu dönemde, son sikkelerini M.S. 630 yılında basar.[69] 8. yüzyılda Bizans devlet düzenine *thema* sisteminin gelmesiyle Nikomedeia da başkentle birlikte Opti-

mati Theması'nın bir parçası oldu.[70] 8. ve 9. yüzyıllarda kentin mühürleri, vergi olarak toplanmış maddelerin konulduğu antrepo-ambar ve bu kentte bir vergi memurunun olduğunu belgeler.[71]

İmparator Heraklios, art arda yürüttüğü Persler'e karşı başarılı savaşlar sonrasında 630 yılında Yermük Savaşı'nda İslam ordularına yenilmesiyle Doğu Akdeniz kıyılarını terk eder ve Toros Dağları'nın kuzeyine çekilerek halka da Doğu Akdeniz'de kıyı kentlerini boşaltma emrini verir. Boşalan bölgeyi dolduran İslam orduları Anadolu'nun birçok kentine saldırır. M.S. 8. yüzyılda Nikomedeia kentinde olan bitenlere ilişkin bilginin çoğunu Theophanes'in *Khronographia*'sından edinmekteyiz. Arap ordularının saldırılarına karşı verilen mücadelede M.S. 709 yılında İmparator II. Iustinian Nikomedeia'yı üs olarak seçmiş olmalıdır ki, M.S. 716'da Arap ordularını yenen III. Leo Amorium'da (Emirdağ) imparator ilan edilir. Ordu tarafından imparator ilan edilen III. Leo III Nikomedeia'ya ilerler ve hüküm süren imparatorun oğlunu sarayda tüm mahiyyeti ile birlikte ele geçirir.[72]

6. Orta Bizans Dönemi ve Kale-Kent Nikomedeia

Nikomedeia kentinin Ortaçağ'daki panoraması Libanius'un M.S. 4. yüzyılın ikinci yarısındaki görünümünden farklılık göstermektedir. Libanius'un betimlediği gibi Nikomedeia kenti, artık tümüyle sahilden yukarı kente tepeye kadar yayılarak yükselen bir kent görünümünde değildir. Peutinger Haritası (Tabula Peutingeriana)nda tablosunda görselleştirdiği şekliyle kent tipik bir Anadolu Ortaçağ kenti manzarasına sahiptir.[73] Kent sahilden yukarıya tepeye çekilmiş, eskiden beri var olan kısmının etrafı tekrar duvarlarla çevrilerek bir kale-kent manzarasına sahip olmuştur, Ortaçağ Anadolusu'ndaki birçok diğer kale-kentler örneğin, Kütahya/Kastamonu gibi.

Nikomedeia, çoğu Anadolu kenti gibi bir Ortaçağ kale kent olsa da bu dönemde bakım ve imar görmeye devam eder. Kentin piskoposu Theophylaktos M.S. 800-805 yılları arasında kente bir manastır, yoksulevi ve bir imparatorluk *ksenodokheion* (konukevi) yaptırmıştır.[74] Makedonya Hanedanlığı döneminde huzur ve barış ortamında İmparator VI. Leo (886 – 912) iki gemi ile Pythia'a ve Nikomedeia ılıcalarına gider.[75] 9. yüzyılda Nikomedeia başkente giden imparatorluğun anayolları üstünde konukevine sahip olmakla bilinirdi. Bu konukevi yolcular için bir konaklama yeri olmakla beraber aslında hastane, fakirlere barınak ve yardım yeriydi.[76] Bu konukevi veya oteller Khalkedon'dan başlayan ve kuzeybatı – güneydoğu doğrultusunda Anadolu'yu aşan yol üstünde belli başlı merkezlerde yapılmışlardı; Nikomedeia, Nikaia, Sangarios Nehri, Pylai ve Lopadion gibi.[77] Nitekim Pylai bölgesinde, bugün Çiftlikköy'de bulunmuş bir yazıt M.S. 8. yüzyıla ait olup İmparator VI. Constantinos ve annesi Irene tarafından Pylai *ksenodokheion* (konukevine)'una bağışı olduğu yazılıdır.[78]

Bizans devlet yönetiminde 6. yüzyıldan M.S. 1012'ye kadar devam ettiği bilinen *kourator* ofisi imparatorun mülkünün idaresinden sorumluydu. 9. yüzyılda İmparator Basil I tarafından *kouratorikion* olarak düzenlenmiş bu ofis İmparator Aleksios I Komnenos zamanında, 1032'de yeniden düzenlenir. Bu ofisin görevi başkent ve Anadolu'da bulunan imparatorun arazileri, başkent dışındaki sarayları ve Sakarya, Pylai ve Nikomedeia'da bulunan konukevlerinin bakım ve yönetimini üstlenmekti.[79]

9. yüzyılda kentte eyaletlerin ve limanların yasal işlerine bakmakla yükümlü olduğu kadar ithalat ve ihracatı da kontrol etme işlevi gören imparatorluk *kommerkiarios* ofisinin ana yönetim yeri bulunmaktaydı. Bu da kentin, imparatorluk yönetimi ve başkent için yalnızca askerî değil ticari yaşamın da

kontrol edilmesiyle stratejik önemini koruduğunu göstermektedir.[80]

M.S. 10. yüzyılda kent kaleye çekilmiş, sahil ıssız ve liman eski işlekliğini yitirmiş olmakla beraber, Nikomedeia başkente giden yol üstünde önemli bir dinlenme yeri olarak canlılığını korumakta bu sakin ortamda kırsalında gelişmeler dahi olmaktadır. Bu dönemde Nikomedeia kırlarındaki yapılaşmaya ilişkin en güzel örnek arkeolojik buluntulardır. Kent merkezinin 3 km doğusunda Bekir Dere'de M.S. 10. yüzyıla ait bir kapalı Yunan haçı planlı bir kilise, kazılarda bulunmuştur.[81] Okullar kapanmış ve Nikomedeia'da da olmak üzere Atina, İskenderiye, Konstantinopolis ve Roma gibi başlıca kentlerde bile edebi yaşamın kuruduğu, dönemin tarihçisi Mikhael Psellos'un sızlanmasından anlaşılmaktadır.[82] M.S. 944 yılında Ruslar donanma ile başkent Konstantinopolis önüne gelir, kenti alamayınca sahildeki yerleşimlere ve Nikomedeia'ya saldırır.

M.S. 11. yüzyılda kent her zamanki gibi, başkentin hem çok yakınında hem de saray ile doğrudan bağlantısını koruyor olmakla imparatorluk içi çelişkilerin, başkentteki saray entrikalarının Nikomdeya sarayına yansıdığı, başkentten uzakta tezgahlanan komploların sahnesi durumundadır. Komnenos Hanedanlığı'ndan Isaakios Komnenos M.S. 1056-7 yılında Paphlagonia'da imparator ilan edildiğinde onun ordusu ile başkente girişini önlemek için kente giden yollar üstündeki stratejik köprülerin yıkılması için Nikomedeia'ya asker gönderilir.[83] Theodoros ve Aaron Dukas komutasındaki bu birlik Sakarya üstündeki köprüyü yıkarlar. Daha sonra İmparator VI. Mikhael Isaakios Komnenos'a bir barış elçisi gönderir kendisine *caesar*'lık unvanı verme önerisiyle. Heyet ve başında elçi olarak görevlendirilmiş tarihçi Psellos 1057 yılında Konstantinopolis'ten gemi ile Nikomedeia'ya yol çıkar.[84] Heyet hoş karşılansa da sonuç değişmez; bir sonraki imparator Isaakios Komnenos'tur.

Bu dönemde Nikomedeia Türkler ile ilk defa tanışır; 1064 yılında Ani kentini alıp 1071'de Malazgirt Ovası'nda Bizans ordularını yenen Türkler batıya yönelirler ve başkent yolu üstünde bulunan Nikomedeia'ya 1078 yılında saldırırlar. Bizans'ın Nikomedeia'da güçlü savunması ve I. Aleksios'un ordusunun Nikomedeia'da üslenmiş olması üzerine Türkler Nikaia'ya yönelip 1081'de kenti ele geçirler.[85] Nikaia'da üslenen Süleyman Şah'ın Aleksios Komnenos ile yaptığı anlaşmada Drakon Nehri sınır olacak ve Türkler bu sınırdan öteye Nikomedeia'ya geçmeyeceklerdi.[86] Süleyman Şah Antiocheia'ya doğru yola çıkıp Nikaia'daki Türk ordusunun başına Abul-Kasım'ı bırakır. Alexius'un generali Tacitius'un Bithynia ordusuna komuta ettiği dönemde Abul-Kasım onu İznik'ten Nikomedeia'ya takip eder ve Türk orduları 1087'de kısa süreli olsa da Nikomedeia'yı ele geçirirler. 1090 yılında İmparator Alexius Nikomedeia'yı geri alır ve Türkler'e karşı kenti iyi koruyabilmek için İznik'ten gelen yol üstünde olan Hellenopolis (Hersek) kenti yakınına bir kale yaptırır (Kibotos Kalesi).[87] Bu dönemde kent daha çok askerî hayatı olan bir kale-kent idi. 1097'de Haçlı ordusu kentte 3 gün konakladığında Nikomedeia dışında tüm topraklar artık Türkler tarafından ele geçirilmiştir.

M.S. 11. yüzyılda Konstantinopolis'ten Nikomedeia'ya yolculuğun deniz yoluyla yapıldığını Ohridli Theophylaktos'un seyahatinden anlıyoruz. 1095 yılında Konstantiopolis'ten açılan Theophylaktos, Prens Adaları'nda bulunan sabık imparatoriçe Maria'yı ziyaret etmek isterse de fırtına buna izin vermez.[88] Ne var ki, Konstantinopolis'ten Anadolu'ya çıkış için en sık kullanılan Bithynia Limanı'nın Pylai olduğu anlaşılmaktadır.[89] Öte yandan 10. ve 11. yüzyıllarda imparatorluk silolarının (*horreiarioi*) özellikle, Nikomedia ve Pegai gibi Bityhnia kıyı yerleşimlerinde, Nikomedeia, Pegai gibi yoğunlaştığı görülmektedir.[90] Nikomedeia, Prousa (Bursa) ve Nikaia ile birlikte Bithynia bölgesinde başkentin başlıca hinterlandını

oluşturmakta ve gıda gibi temel gereksinimini karşılayan bir kent ekonomisine sahiptiler.[91] Nikomedeia civarındaki köy ve yerleşimlerden üreticiler kente ürünlerini satmaya getirir, ihtiyaçlarını satın alır ve Başmelek Mikhael Kilisesi'nde ibadet evlerine dönerler, Nikomedeialı tüccarlar da başkente onların getirdiği temel gıda mallarını satardı.[92] Bu dönemde Paphlagonia halkının başlıca geçim kaynağı hayvancılık olup başkentin et ihtiyacı (büyükbaş hayvan, domuz, koyun, eşek, inek ve at) Nikomedeia ve Pylai limanlarına getirilerek buradan gemilerlerle başkente yollanmaktaydılar.[93] Bu ticarette herhangi bir fiyat düzenlemesine ilişkin bilgi bulunmamakta, hayvancılık yapan tüccarların aynı zamanda aracı/kabzımal işlevi gördüğü de sanılmaktadır.[94] Yoğun ticari etkinlik Nikomedeia, Kyzikos, Khalkedon ve Helenopolis gibi kent limanlarına ticaret gemilerinin sık yanaşmasına da neden oluyordu.[95]

Bizans'ın Erken Ortaçağı olarak tanımlayabileceğimiz dönemine, M.S. 7. yüzyıla kadar izleyebildiğimiz darphane ve Diocletianus zamanından varlığı bilinen silahhane gibi atölyelerin 11 ve 12. yüzyılda devam ettiğine dair bir veri olmayıp imparatorluk için olan çoğu üretim faaliyetlerinin başkentte sarayın gölgesi altında gizli sürdürüldüğü düşünülmektedir.[96] Öte yandan, Makedonia Hanedanlığı'nın yönetiminde başkentte imar etkinliklerinin yeniden canlandığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde başkentin yanı sıra Nikomedeia'nın da bir seramik üretim merkezi, özellikle beyaz hamurlu mimari seramikleri üreten merkez olması olasıdır. M.S. 9. yüzyıl ortasından itibaren kullanımı görülen kare ve dikdörtgen şekilde figürlü, geometrik veya bitkisel motiflerle bezeli, birbirine eklenerek bir yüzeyi kaplayan levhalar şeklinde üretilen mimari seramik mallar popüler olurlar.[97] M.S. 1202 yılı tarihli bir vergi defteri (*praktikon*) Nikomedeia seramiğinden bahseder[98]: Aleksios III Angelos Kalybia yakınındaki Botaniates Evi'nin bir birimi olarak yaptırılan küçük kilisenin δία ταναστριᾳν Νικομηδειᾳν συν τᾳ κοσμητη ile dekore edilmesini buyurmaktadır.[99] Nikomedeia seramiğinin varlığı üzerine yapılan tartışmalarda Nikomedeia'da günümüze değin yapılan kazı ve alan araştırmalarında böyle bir üretim merkezi bulunmamış olmasına karşın resmî kayıt olan vergi defterindeki bilgi esas kabul edilmektedir.[100] Yurtdışı antika pazarında Nikomedeia buluntusu olarak satılmış, insan figürlü bezemeli 3 adet seramik plaka da bu konudaki tartışmayı körüklemektedir.[101] Beyaz hamurlu seramiklerin üretim yerinin İstanbul'dan çok uzakta olamayacağını, 1980'lerde bile Anadolu Hisarı'nda çömlek üreticilerinin beyaz hamur kullandıklarını belirten Megaw ve Jones MS. 10. ve 13. yüzyıllar arasında üretilmiş beyaz seramik malların başkentin hinterlandında, Nikomedeia'da üretilmiş olabileceğini savlamaktadırlar.[102] Nikomedeia'da beyaz hamurlu seramik üretim merkezî varlığı olasılığı araştırmacılarca göz önünde tutulmaktadır.[103]

Nikomedeia'da beyaz hamurlu seramik kaplar üretim yeri kent olsun olmasın Bizans sonrasında da kullanılmaya devam etmiş olmalıdır. Günümüz Kocaeli kent merkezinde çeşitli nedenlerle yapılmış arkeolojik deneme açmalarında Geç Bizans ve Osmanlı dönemlerine tarihlenebilecek kırmızı hamurlu yeşil veya sarı boyalı sırlı seramik kırıklarının, yanı sıra, beyaz hamurlu dışı yeşil boyalı ve sırlı seramik örnekleri de bulunabilmektedir (Res.1-3).

7. Nikomedeia'da Türkler, Haçlılar ve Son Devir Bizans Yönetimi

Türkler ile ilk defa 1078'de tanışan kentte konuşlu Bizans ordusu, İmparator Aleksius'un komutasında M.S. 1116 yılında bir kez daha Nikaia yakınlarında Sultan Melik Şah'ın ordusu ile çarpışır ve Nikomedeia'ya kadar çekilmek zorunda kalır.[104] Bizans İmparatorluğu Nikaia kaptırsa da Nikomedeia'yı elden bırakmaz ve kuzeyde bir başka

Türk ordusunun (Danişmentliler) batıya doğru akınlarının haberi geldiğinde kenti iyice tahkim eder.[105]

12. yüzyıl Nikomedeia'sı orduları besleyecek ve lojistik sağlayacak kadar bakımlı ve donanımlı bir kenttir. Kente 1123'te esir düşmüş Sırplar'ın yerleştirildiği, onlara toprak verilip çiftçi yapıldıkları günlüklerden anlaşılmaktadır.[106] 12. yüzyılda, 2. Haçlı Seferi'nin ordusu da Anadolu içlerine ilerlemek üzere Nikomedeia'dan geçer. Haçlı Tarihçi Odo de Deuil 1147 yılında Nikomedeia kentine ilişkin gözleminde antik kentin kalıntılarının dikenli çalılıklarla kaplı olduğunu, halkın kıyıdan uzakta, yüksek tepenin üstünde iyi korunan kale-kentte yaşadığını belirtir.[107]

Türkler 1176 yılında Myriokephalon Savaşı'nda Bizans ordularını yenince batıya doğru tekrar yüklenirler ve 1179 yılında imparator Manuel Komnenos, süvarilerini Klaudiopolis (Bolu)'e göndermek üzere Nikomedeia'da üslenir.[108] 1182'de Nikomedeia ve çevresi halkı İmparator Andronikos Komnenos'un bayrağı altında kenti korumak için birleşir.

13. yüzyılda İmparator Aleksios Komnenos'un Haçlı odrularının, topraklarına girişini ustalıkla idare etmeye ve topraklarının asgari zararla atlatmasına çalıştığı bu dönemde Haçlı ordularının arkası kesilmeyen seferlerinden dördüncüsü 1204 yılında başkenti ele geçirir. Komnenos Ailesi öngörü ile Haçlılar gelmeden hemen önce Trapezus/Trebizond (Trabzon)'a, Aleksios III Angelos Epiros'a ve Theodoros Laskaris ise Nikaia'ya geçer. Konstantinopolis'i Latin imparatora bırakan Bizans İmparatorluğu hanedanları iç savaş içine düşerler. 1205'te Theodoros I. Laskaris kendini imparator ilan eder ve Trabzon'a yerleşen David Komnenos Paphlagonialılar ve Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi) halkını askere alarak bir ordu kurup Nikomedeia üstüne yürür. Theodoros I Laskaris onu kentin yakınlarında yenilgiye uğratır ve David'e yardıma gelen Haçlı ordusu da Nikomedeia yakınındaki Trakheias'ta yenilir.[109] Bizans hanedanları iç savaş yaşarken Haçlılar'ın başkentten korumasız bırakılan Nikomedeia'ya yürüyüp kenti ele geçirmesi çok kolay olmuştur. Nikomedeia kentini yalnızca 100 Haçlı şövalyesi 1207'de ele geçirir ve kent aylarca Haçlılar'ın elinde kalır.[110]

1208'de kiliseyi Nikaia'da toplayan Theodore I Laskaris sürgünde de olsa taç giyer ve imparatorluğu Nikaia'da yeniden kurar.[111] İmparator 'Nikaia İmparatorluğu' yönetim alanını ikiye böler: 1. Nikaia, Prousa, Nikomedeia ve Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi)'ni kapsar; 2. İkinci bölgenin yönetim kenti olarak Nymphaion (Kemalpaşa) ve Akhyraous (Balıkesir) ve civarı olarak belirler.[112] Bu dönemde bir Ortaçağ kale-kenti olan Nikomedeia'da saray imparatorluk ailesi tarafından kullanılmakla birlikte Konstantinopolis tekrar ele geçirildiğinde İmparator Theodoros II Laskaris Kemalpaşa'daki sarayında bulunmaktadır.[113]

Bu dönemde Nikomedeia Haçlı orduları ile Theodoros Laskaris'in orduları arasında el değiştirip durur. Latinler'in elindeki başkente Bulgar saldırısı olduğunda Haçlı askerleri Nikomedeia'yı boşaltırlar ama kısa sürede kenti tekrar ele geçirirler; 1224'te İmparator Ioannes III Dukas Batatzes kenti geri alır ve 1247'de Nikomedeia'dan başkent üstüne yürür kenti Latinlerden geri alabilmek için.[114] Nihayet 1261 yılında Mikhael Palaiologos'un orduları başkenti geri alır ve Nikomedeia'da eski sakin günlerine kısa süreliğine de olsa döner.

2. Haçlı Seferi'nde kentin yıkıntılarının dikenlerle kaplı olduğu anlatılsa da 13. yüzyılda Laskaris Hanedanı'nın başına geçecek olan VIII. Manuel Palaiologos Nikomedeia'da gençliğini geçirmiştir. Manuel Palaiologos bu dönemde Bithynia bölgesinin yönetimini üstlenir. 13. yüzyılda Laskaris Hanedanlığı (1208–22) yönetimi esnasında Anadolu – Nikaia ve Konstantinopolis arasında bir bağlantı noktası olan Nikomedeia öne-

mini göreceli olarak da olsa korumuş ve bu dönemde kent duvarları ve kuleleri onarılmıştır.[115]

13. yüzyıl sonuna doğru Nikomedeia Körfezi geleneksel önemini yitirirken, Gemlik körfezi, Tirilye ve Mudanya ticaretin yapıldığı limanlar olarak ön plana çıkmıştır. Buna rağmen, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'yu tümden kaybedişine değin başkentin Nikomedeia ile sıkı ticari bağı ve körfezin karşı kıyısında bulunan Pegai Limanı' nın kullanımı sürmüştür.[116]

14. yüzyılın başında Anadolu'nun kuzeybatısı, Bithynia bölgesi; Nikomedeia kenti ve Karadeniz Ereğlisi hariç Türklerin eline geçmişti.[117] Kent 1302 ve 1304 yıllarında Osman Gazi'nin saldırılarına maruz kalır. 1329 yılında kentin Bithynia bölgesinin en güçlü kalesi olduğu belirtilmektedir.[118] 1331'de İmparator III. Andronikos Pelekanon Savaşı'nda yenilir ve İznik Türkler'in eline geçer. Savunma gücü azalan Nikomedeia kentini 1337'de Orhan Gazi ele geçirir.[119] Orhan Gazi, Bithynia bölgesinde Boğaz'ın Anadolu yakasına, Üsküdar'a kadar olan yüz kadar kaleyi ele geçirmiş ve Nikomedeia kentinin adı İznikmid şeklinde telafuz ile günümüze İzmit olarak gelmiştir.

NOTLAR

1. FOSS, 1995, 182.
2. L'ORANGE, 1972, 3.
3. REES, 2004, 5.
4. L'ORANGE, 1972, 43.
5. REES, 2004, 6.
6. REES, 2004, 7.
7. REES, 2004, 8.
8. Lactantius, *De Mortibus Persecutorum,* 7. 8 -11.
9. BARNES, 1981, 26.
10. REES, 2004, 10.
11. Lactantius *Mortibus* 44.4; Barnes 1981: 43.
12. REES, 2004: 11.
13. BARNES 1981: 9; Khazdan et al., "Diocese" 1991: 625. Diocletianus zamanında yönetimi merkezileştirmenin bir aracı olarak kullanılan *dioecesis*'ler, hantal bir bürokrasi yaratması nedeniyle M.S. 5. yüzyılda etkin çalışması durdu. JONES 1964: 374. M.S. 7. yüzyıldan *dioecesis*'ler yok oldu, ve aynı zamanda İmparator Herakleios Anadolu'yu yeni baştan idari bölgelere ayırarak *thema* sistemini kurdu.
14. JONES 1964: 834, 835.
15. GRASER, 1940, 172.
16. JACOPI, 1939, 130-152, 159.
17. KASTER, 1983, 235.
18. BARNES 1981: 22.
19. JONES 1964: 1002.
20. Libanius, *Autobiography: Letters*, 8. ve 19. Doğu Kilisesi geleneğinin en önemli temsilcilerinden olan Aziz Büyük Basileios'un Nikomedeia Okulu'nda M.S. 361 yılında görev yaptığı anlaşılmaktadır.
21. BARNES 1981: 13.
22. JONES 1964: 66.
23. AMMIANUS XXII. 9.3.
24. BARNES 1981: 45.
25. BARNES 1981: 63.
26. BARNES 1981: 64.
27. BARNES 1981: 46.
28. BARNES 1981: 66.
29. BARNES 1981: 68.
30. BARNES 1981: 69.
31. BARNES 1981: 71.
32. Bu öldürmeler konusunda ayrımcılığın Hristiyanlığın ilk ciddi mezhep ayrımlarından "Baba ile Oğlun birlikte varlığını, ama Oğlun Babadan olduğunu" savunan (Bkz. Khazdan et al., 1991: 167) İskenderiyeli papaz Arius'un tezi olan Arianizm ile ilgisi olsa gerektir. Piskopos Nikomedeialı Eusebius Arian olmakla bilinir. Etrafı Arianusçularla sarılı olduğu anlaşılan imparator Constantinus, imparatorlukta huzuru sağlamak adına Hıristiyanlığa prim vermiş ve Kilise konsillerinde uzlaştırıcı rol oynamıştır (M.S. 325 Nikaia (İznik) konsili). İmparator Constantinus'un Hıristiyan olup olduğuna dair bilginin temel tartışmaları piskopos ve Constantinus'un resmi tarihçisi Kaiserialı Eusebius'un yazdığı *Vita Constantini* ve Roma devlet kültü ile ilgili olarak L. HALSBERGHE'nin, *The Cult of Sol Invictus* başlıklı iki temel yayın başlıca kaynaklardır.
33. BARNES 1981: 72.
34. BARNES 1981: 77.

35. BARNES 1981: 3.
36. BARNES 1981: 28.
37. GRANT 1998: 6.
38. FOSS 1995: 183.
39. HEATHER 1998: 186.
40. MALALAS, *Chronicle*, 324.
41. JONES 1964: 437.
42. Libanius, *Autobiography* 52-56.
43. JONES 1964: 90.
44. Antakya'da yaptırılmış olan Altın Kilise, sekizgen planlı olup Antakya Yakto Mozaiği'nde betimlenmiş olan yapı olmalıdır. Bkz. Levi 1947: Kudüs'te ise bu yapı Kutsal Mezar Kilise'si rotunda kısmı olup Bethlehem'deki Doğum Kilisesi de merkezi planlıdır.
45. Theophanes 29.
46. Malalas *Chronicle*, 324.
47. OSTROGORSKY 1991: 30.
48. Libanius, *Orationes* LXI. 7-18.
49. Libanius *Autobiography* 117.
50. Ammianus XVII. 7. 1-10.
51. HUNT 1998: 36.
52. HUNT 1998: 44,45; Ammianus XXII. 9, 3-5.
53. Ammianus XXII, 9. 1-6.
54. Ammianus XXII, 13. 1-5.
55. Ammianus XXVI, 4. 2.
56. JONES 1964: 366.
57. MALALAS, *Chronicle*, 363.
58. ROUECHÉ, 2000: 575.
59. Procopius, V iii. 10-17.
60. MAREK 2003, 58, R.82.
61. Procopius, *Gizli Tarih,* Kitap 7. 128.
62. Procopius, *Gizli Tarih,* Kitap 5. 102.
63. AVRAMEA 2002: 59.
64. Procopius, V iii. 17-20.
65. FESTUGIÈRE 1970: 132.
66. Supra dpnt Jones.
67. KHAZDAN et al. 1991: 1483.
68. MORRISON 2002: 954.
69. FOSS 1996: 16 (Theophanes 390).
70. OSTROGORSKY 1991: 89- 94. *Thema* sistemi toprakların yönetim bölgelerine bölünmesinin yanı sıra askerî birliklerin konuşlandığı bölgeleri de belirlemektedir.
71. FOSS 1995: 29.
72. FOSS 1996:17.
73. *Tabula Peutingeriana*, Res.3.4.
74. KHAZDAN, *a.g.e.*
75. FOSS 1996: 18.
76. FOSS 1995: 30.
77. AVRAMEA 2002: 61.
78. KIOURTZIAN 2003: 60.
79. OIKONOMIDES 2002: 994.
80. KHAZDAN, *a.g.e.*
81. DUYURAN 1951: 213.
82. Psellos *Khronographia*, Kitap VI. 43.
83. PSELLOS, Kitap VII. 12.
84. PSELLOS, Kitap VII. 20.
85. KHAZDAN, *a.g.e.*
86. Anna Komnena, Kitap III. 11.
87. Anna Komnena, Kitap VI. 10.
88. MULLET 1997: 16.
89. AVRAMEA 2002: 82. Pylai Limanı'nı bugünkü Yalova'nın 5 km doğusunda yer alan Kara Kilise olarak lokalize edilmektedir.
90. LEFORT 2002: 251.
91. DAGRON 2002: 403.
92. VRYONIS 1971:12.
93. LEFORT 2002:264.
94. DAGRON 2002: 456.
95. VRYONIS 1971: 13.
96. DAGRON 2002: 429.
97. MASON – MANGO 1995: 314.
98. François – Spieser 2002: 600. *Praktion*, Ortaçağ Bizans maliyesinde kullanılan vergi defteridir. Bu defterde genel olarak üç başlık altında bilgi derlenmekte: 1. toprakların sınırları, 2. aile bireyleri ve malları, 3. yüklenen vergiler ve k vergiler. Bu defterlerin ilki 1073 yılında İmparator Andronikos Doukas zamanında hazırlanmıştır. KHAZDAN et al., 1991: 1171.
99. SPIESER 1991:255; Mason ve Mango Grekçe *tanastrion* sözcüğünün anlamını tartışarak bu sözcüğün Arapça olabileceğini önerir. Mason ve Mango kaynak metnin Latince *testes* (seramik) sözcüğünden türettiğini "indutis testis de Nicomedia" olduğunu belirtirler. (MASON – MANGO 1995: 322).
100. MANGO 2001: 13, 34, 40.
101. ROUSSANOVA 2001: 301-302, Cat.F1, F2, ve F3; Rice 1954: 75; Rice, *praktion*'un yayımlandığı birinci kaynağı da verir: *Acta et Diplo-*

mata Graeca Medii Aevi, der. Mikloisch ve Müller, Cilt III: 55.

102. MEGAW – JONES 1983: 236.
103. FRANÇOIS – SPIESER 2002: 601.
104. Anna Komnena, Kitap XV. 2-3.
105. Anna Komnena, Kitap XV. 4.
106. KHONIATES 16; CHARANIS: 1961, 149.
107. FOSS 1996: 22.
108. KHONIATES 197 (bak).
109. KHONIATES 828 ve 845.
110. VILLEHARDOUIN 342, 487- 490.
111. ANGOLD 1975: 13.
112. ANGOLD 1975: 111.
113. ANGOLD 1975: 161.
114. FOSS 1996: 23; (Villehardouin 481-89).
115. FOSS 1995: 41.
116. MATSCHKE 2002: 783; Vryonis, The Decline 11f; E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae* (Münich, 1968) 362; Schreiner, "Ein Prostagma" *JÖB* 27, 1978: 211-23.
117. BAŞTAV 1989: 17, 18.
118. FOSS 1996: 24.
119. BAŞTAV 1989: 32.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar:

Amminaus Marcellinus, Kitap XIV-XXXI çev. John. C. Rolfe. Harvard University Press. 1935.

Komnena, *Alexiad*. Çev. E.R.A. Sewter. Penguin Classics. Baltimore. 1969.

Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206),* der. I. Demirkent. İstanbul. 2004; *Historia* Bonn, 1835

Lactantius *De Mortibus Persecutorum.* Çev. J.L. Creed. Oxford 1984.

Libanius *Orationes – opera* LXI. 7-18. Der. R. Foerster Hildesheim. 1963.

Autobiography, çev. A.F. Norman. 1992 Harvard.

Malalas *The Chronicle of John Malalas,* Çev. Elisabeth Jeffreys et al. Melbourne. 1986.

Prokopius, *Buildings,* Kitap VII, çev. H.B. Dewing ve Glanville Downey. Harvard 1954.

The Secret History, çev. G.A. Williamson. Londra 1981. Gizli Tarih. Çev. Orhan Duru. İstanbul 1990.

Psellos, *Chronographia.* Fourteen Byzantine Rulers. Çev. E.R.A Sewter. 1966.

Mikhail Psellos'un Khronographia'sı. Der. I. Demirkent. Ankara. 1992.

Villehardouin. de Villehardouin ve H. de Valenciennes.

Konstantinopolis'te Haçlılar, Çev. Ali Berktay. İstanbul 2001.

Tabula Peutingeriana E. Weber der. *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324*.

Akademische Druck-u. Verlangsanstalt. Graz 1976.

Seçme Kaynaklar:

Angold, M. A. 1975, *Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261)*. London.

Avramea, A. 2002, "Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century.* Cilt I. Der. A. E. Laiou. Washington D.C. 57-90

Barnes, T. D. 1981, *Constantine and Eusebius*. Harvard University Press. Cambridge.

Başţav, Ş. 1989, *Bizans İmparatorluğu Tarihi Son Devir (1261-1461)*. Ankara.

Charanis, P. 1961, "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire" Comparative Studies in Society and History, Vol.3, No. 2 .Jan. 140-154.

Dagron, G. 2002, "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries", *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century.* Cilt II. Der. A. E. Laiou. Washington D.C. 393-462

Duyuran, R. 1949, "İzmit ve Silivri'de Yapılan Arkeolojik Araştırmalar 1947-48", *Belleten* 15: 213-18.

Festugière, A-J. 1970, *Vie de Théodore de Sykeôn*. Brüksel.

Foss, C. 1996, *Survey of Medieval Castles of Anatolia* II*: Nicomedia*. Ankara.

Foss, C. 1995, "Nicomedia and Constantinople", *Constantinople and its Hinterland,* Der. C. Mango ve G. Dagron. Variorum. 181-190.

François ve Spieser, V. François ve J.-Michel Spieser 2002, "Pottery and Glass in Byzantium", *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century.* Cilt II. Der. A. E. Laiou. Washington D.C. 593-609.

Grant, M. 1998, *From Rome to Byzantium. The Fifth Century A.D.* New York.

Graser, E. Rose 1940, "The Significance of two New Fragments of the Edict of Diocletian", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 71. 157-174.

Heather, P. 1998, "Senators and Senates". 184-210. A. Cameron ve P. Garnsey (ed.), *The Cambridge Ancient History. The Late Empire, A.D. 337-425.*

Hendy, M. 1985, *Studies in the Byzantine Monetary Economy*. Cambridge.

Hunt, D. 1998, "The Successors of Constantine" 1-43. Cameron ve Garnsey (ed.), *The Late Empire, A.D. 337-425.*

Jacopi, G. 1939, "Gli scavi della missione archeologica italiana ad Afrodisiade nel 1937", *Monumenti* Antichi XXXVIII. 130-159

Jones, A. H. M. 1964, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*. Oxford.

Kaster, R. A. 1983, "Notes on "Primary" and "Secondary" Schools in Late Antiquity" *Transactions of the American Philological Association,* Vol. 113. 323-346.

Khazdan, A.P., et al. 1991, *The Oxford Dictionary of Byzantium.* Oxford.

Kiourtzian, G. 2003, "LÉpoque protobyzantine à travers les monuments épigraphiques", *La Bithynie au Moyen Âge*. Der. B. Geyer ve J. Lefort. Paris.43 -64

Lefort, J. 2002, "The Rural Eceonomy, Seventh-Twelfth Centuries" *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century.* Cilt I. Der. A. E. Laiou. Washington D.C. 231-310.

L'Orange, H. P. 1972, *Art Forms and Civic Life in the Late Roman Empire*. Princeton.

Mango, M. Mundell 2001, "Polychrome Tiles Found at İstanbul: Typology, Chronology, and Function". (Der.) S. E.J. Gerstel ve J. A. Lauffenburger. *A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium*. Pennyslvania.

Mason ve Mango,R. B. Mason ve M. Mundell Mango 1995. "Glazed "Tiles of Nicomedia" *Constantinople and its Hinterland.* (Der.) C. Mango ve Gilbert Dagron. 313 -331.

Marek, C. 2003, *Pontus et Bithynia.* Mainz am Rhein.

Matschke, Klaus-Peter 2002, "Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century.* Cilt II. Der. A. E. Laiou. Washington D.C. 771-806

Megaw ve Jones A.H.S. Megaw ve R.E. Jones 1983, "Byzantine and allied pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution", *The Annual of the British School at Athens.*78. 235-263

Morrison, C. 2002, "Byzantine Money: Its Production and Circulation" *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century.* Cilt III. Der. Angeliki E. Laiou. Washington D.C. 909-966

Mullet, M. 1997, *Theophylact of Ochrid*. Birminghan Byzantine and Otoman Monographs Cilt 2.Variorum. Hampshire.

Oikonomides, N. 2002, "The Rome of Byzantine State in the Economy" *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century.* Cilt III. Der. Angeliki E. Laiou. Washington D.C. 973-1058

Ostrogorsky, G. 1991, *Bizans Devleti Tarihi* çev. F. Işıltan. Ankara.

Rees, R. 2004, *Diocletian and the Tetrarchy*. Edinburgh.

Rice, D. T. 1954, "Byzantine Polychrome Pottery: A Survey of Recent Discoveries", *Cahiers Archéologiques* 7. 69-77

Roueché, C. 2000, "Asia Minor and Cyprus", 570-587. A. Cameron, B. Ward-Perkins ve M. Whitby (ed.), *The Cambridge Ancient History. Late Antiquity: Empire and Successors A.D. 425-600.* Cambridge.

Roussanova, R. B. 2001, 'State Historical Museum in Moscow' "Catalogue of Tiles from Sites in Constantinople and in Collections" (der.) S. E.J. Gerstel ve J. A. Lauffenburger. *A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium*. Pennyslvania.

Spieser, J.-M. 1991, "La Céramique Byzantine Médiévale", *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin VIII° – XV Siècle*. Der. V. Kravari, J. Lefort, ve C. Morrison. *Réelaites Byzantines* 3 Paris. 249-260

Vryonis, S. Jr. 1971, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh to the Fifteenth Century*. London.